

words.

Key words: stem complication, borrowing, analogy, «public etymology», assimilation to root and affixal morpheme of the native words.

Галина Кочерга

ЛІНГВІСТИЧНИЙ АНТРОПОЦЕНТРИЗМ І ТЕОРІЯ МОВНОЇ КАРТИНИ СВІТУ ЯК ОСНОВА ДОСЛІДЖЕННЯ ІСТОРИЧНОЇ ДЕРИВАТОЛОГІЇ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

У статті висвітлено окремі теоретичні аспекти інтерпретації історичного словотвору української мови як віддзеркалення ідіоетнічних особливостей мовної категоризації світу, специфіки національної ментальності, унікальної для мовомислення кожного народу.

Ключові слова: антропоцентризм, мовна картина світу, дериватологія, словотворча мотивація, концептуалізація, когнітивна парадигма, категоризація.

Сучасний стан розвитку лінгвістики позначений поверненням до антропоцентричного підходу до мови, підвалини якого заклали Й. Г. Гердер, В. фон Гумбольдт, О. О. Потебня. Одним із найважливіших напрямків розвитку зазначеної традиції є теорія мовних картин світу, репрезентована в українському мовознавстві публікаціями І. О. Голубовської, С. Є. Єрмоленка, В. В. Жайворонка, Т. В. Радзієвської, О. О. Селіванової, Н. В. Слухай, О. С. Снітко, Ж. П. Соколовської, Н. І. Сукаленко, О. В. Тищенко, Г. М. Яворської, а в зарубіжній лінгвістиці дослідженнями Н. Д. Арутюнової, А. Вежбицької, О. С. Кубрякової, Дж. Лакоффа, О. О. Леонтьєва, В. І. Постовалової, Б. О. Серебренникова, Ю. С. Степанова, В. М. Телії, А. А. Уфимцевої, А. Д. Шмельова та ін.

Метою нашої статті є інтерпретація історичного словотвору української мови як віддзеркалення ідіоетнічних особливостей мовної категоризації світу.

Українська мова, як і будь-яка інша, відображає специфіку національної ментальності, унікальної для кожного мовомислення концептуалізації світу. Більшість публікацій із проблематики мовних картин світу присвячена лексиці та фразеології, однак світогляд носіїв мови віддзеркалений і на всіх інших мовних рівнях – фонетичному, морфологічному, синтаксичному. Утілення мовної картини світу на рівні граматики досліджують Т. В. Булигіна, А. Д. Шмельов, А. І. Даниленко, О. Т. Кривоносов, О. С. Кубрякова, Дж. Лакофф, В. М. Топоров, П. В. Чесноков та ін.

О. С. Кубрякова розглядає віддзеркалення картини світу в словотворі [6]. Однак, на відміну від лексики, свідчення словотвору рідко використовують у когнітології, незважаючи на те, що словотвір активно «бере участь» у мовній категоризації світу [4; 11].

Українська мова як репрезентант синтетичного флективного ладу має

складну за багатством форм і значень суфіксальну систему, що відображає виражальні можливості мови, її ресурсоспроможність у передаванні різноманітних значень та їхніх відтінків. Організований масив суфіксів є когнітивним інструментом, засобом членування дійсності за допомогою мови. З одного боку, набір суфіксів, як і мова в цілому, слугують для максимально адекватного опису дійсності й розвиваються в міру диференціації потреб позначення денотатів, а з іншого – наявні в мові суфікси, як і інші засоби, беруть безпосередню участь у формуванні й оформленні думки відповідно до теорії мовної відносності (гіпотеза Е. Сепіра – Б. Уорфа), яка репрезентує закономірності впливу мови на мислення.

Важлива функція деривації – обслуговування потреб мовців, пов'язаних із утворенням у мисленні загальних понять, абстрактних категорій, зокрема уявлень про узагальнену опредмечену дію, реалізацію певного стану тощо. На певному етапі розвитку мови виникає нестійка рівновага між однослівними, синтетичними способами вираження зазначених понять і їх неоднослівною, аналітичною передачею (пор. теорію аналітичної морфології, аналітичного словотвору). Чим більшу кількість і різноманітність суфіксальних утворень допускає мова, тим більший індекс синтетизму можна очікувати в ній з формального боку і тим більш складну семантику можна відтворити цією мовою в межах окремого слова.

А. Мейє розглядав суфіксацію індоєвропейських мов разом із іншими морфологічними явищами у зв'язку зі складними психічними процесами, що відбуваються у свідомості носіїв мов [7, с. 168–169]. На думку дослідника, «морфологічні елементи, на які ми розкладаємо індоєвропейське слово, не є абстракціями граматиків: це символи, за допомогою яких виражено системи асоціацій, спільних для всіх осіб того самого мовного колективу. Парадигма є граматичним зображенням сукупності психічних фактів, котрі виявляються приблизно тотожними у цілої групи людей» [7, с. 169]. Наведена теза може бути розглянута як вираження ідеї морфологічного віддзеркалення мовної картини світу.

Абстрактне мислення, прагнення до філософських узагальнень викликали потужний розвиток дериваційних процесів, але зазначені тенденції мали і зворотну дію: морфологічно-дериваційне багатство мови спонукало до написання нею творів, які максимально реалізують її виражальний потенціал. Словотвірний розвиток літературних мов відбувався і при здійсненні перекладів.

За порівняно короткий час дериватологія пройшла етап не тільки свого становлення, але й бурхливого розвитку й утвердження як провідна галузь лінгвістики – після того, як В. В. Виноградов, Г. О. Винокур, Л. А. Булаховський, І. І. Ковалик, Л. Л. Гумецька та інші дослідники обґрунтували необхідність виділення науки про словотвір в окрему галузь лінгвістичних знань із чітко визначеним окремим спеціальним предметом дослідження, системою наукових понять і термінів та властивими їй принципами й методами дослідження [див.: 4, с. 3]. У. М. Штанденко назвав І. І. Ковалика фундатором української дериватологічної школи, що розбудував

теоретичний апарат словотвору, визначив одиниці словотвірної системи мови, способи словотворення, основні тенденції його розвитку [13, с. 11].

З'ясувати низку семантичних проблем словотвору допомогли дослідження глибинних процесів деривації в їх зв'язку з категоріальною структурою мислення в межах цілісності мисленнєво-мовленнєвої діяльності як особливого специфічного прояву комунікативної діяльності. Дослідження словотвору в семантичному аспекті спирається на те, що утворенню слова з властивою йому семантикою і словотвірною структурою передують мисленнєве препарування об'єкта номінації. Тому словотвір слідом за Ф. І. Буслаєвим, Я. Розвадовським, В. Дорошевським, М. Докулілом вивчають із опорою на логічні, поняттєві категорії [4, с. 4].

Є. А. Карпіловська використовує поняття суфіксальної одиниці на позначення родового поняття, а саме будь-якого складника суфіксальної (післякореневої) частини простого (= з одним коренем) слова незалежно від його форми, змісту чи функції в ньому. Суфіксальні одиниці розташовані в складі структури слова між коренем і флексією (у словах змінюваних частин мови) або (за відсутності словозміни) між коренем і абсолютним кінцем слова. Суфіксальна одиниця може дорівнювати окремій суфіксальній морфемі, становити поєднання кількох (максимум чотирьох) окремих морфем або складатися з морфеми й несамотійного, зв'язаного з нею, невіддільного від неї елемента-ускладнювача різної довжини [3, с. 11, 13].

Кардинальну роль для визначення характеру виконуваної суфіксами функції, типу їхнього значення відіграють слова з повною вільною подільністю, тобто такі, що містять основу, яка функціонує самотійно, а отже, властива їй семантика наявна в легко доступному для аналізу вигляді (*школ-яр, ворот-ар, чобот-ар, голуб-ар, корін-ець, стовбур-ець, качан-ець, прапор-ець*) [3, с. 15].

Застосування принципу розмежування понять мовної системи й мовної структури дозволило зробити висновок про те, що основна одиниця структури мови на словотвірному рівні – формант, а основною одиницею класифікації словотвірної системи мови є словотвірний тип – формально-семантична схема побудови похідних слів, мотивованих твірними словами певної частини мови, за допомогою того самого словотворчого форманта з тим самим значенням; словотвірним типом є ряд щонайменше з двох слів зі спорідненим значенням [13, с. 14].

Як підкреслює Е. М. Позднякова, у лінгвістичній науці про словотвір останнім часом у межах когнітивної парадигми відбулися серйозні зміни. Когнітивний словотвір почав послуговуватися багатьма термінами когнітивної психології й когнітивної лінгвістики, таким чином доводячи, що наукові горизонти словотвору набагато ширші за традиційні уявлення структуралізму й породжувальної граматики про цю галузь лінгвістики. Ідеться про істотне розширення концептуального апарату згаданої галузі. Сучасне дослідження процесів словотворення здійснюють у широкому контексті вивчення людського сприйняття, концептуалізації й категоризації навколишнього світу [10].

Когнітивний підхід до мови ставить перед вивченням словотвору

слов'янських мов нові завдання й відкриває нові перспективи. Мотивоване значення похідного слова репрезентує істотні для пізнання світу й комунікації в певній лінгвокультурній спільноті концепти розчленовано, як комплекс структурованих смислів. Когнітивне дослідження похідних слів і словотвірних моделей дозволяє виявити специфіку відмінностей між мовами, що віддзеркалює особливості сприйняття їх носіями мови [9]. Вивчення дериваційних процесів дозволяє осмислити пізнавальну й інтерпретаційну діяльність людини [2, с. 1].

Для виявлення концептуального змісту мовних одиниць значну цінність становить вивчення словотвірних мікросистем (гнізд, категорій, парадигм, ланцюжків), що включені до сфери досліджуваного концепту. Словотворові належить якнайважливіша роль у номінативному процесі, що віддзеркалює особливості людського світосприйняття, специфіку культурно-історичного досвіду певного народу. У мікросистемах похідних слів (мотивованих на певному синхронному зрізі мови, таких, що зберігають свою внутрішню форму) концептуальна інформація виражена експліцитно. Похідне слово пов'язує те, що підлягає пізнанню, з уже пізнаним [4]. У разі ж, коли похідну природу слова вже не сприймають мовці, використовують етимологічне дослідження, за допомогою якого є можливість реконструювати мовне віддзеркалення процесів пізнання навколишньої дійсності в минулі епохи мовного розвитку.

О. С. Кубрякова відзначає необхідність виділення когнітивного словотвору як самостійної галузі когнітивної лінгвістики. На думку дослідниці, функції словотвору та одиниці й правила найбільш природно й доцільно вивчати саме з когнітивної точки зору. Когнітивні аспекти більшості словотвірних явищ виявляються не просто складовими їхніх характерних рис – вони репрезентують головні ознаки системи словотвору як такої, показують, що вона слугує для об'єктивації структур знання, їхнього збереження та використання в дискурсійній діяльності. О. С. Кубрякова виділяє п'ять головних напрямів дослідження словотвірних систем, пов'язаних із застосуванням і розробленням методик когнітивного аналізу:

1) внесок словотвору у формування мовної картини світу та його категоризації й концептуалізації (словотвірні категорії продовжують граматичну категоризацію і здійснюють субкатегоризацію останньої);

2) процеси транспозиції як такі, що створюють особливі типи одиниць – номінації з гібридною композиційною семантикою й унікальними концептуальними структурами;

3) вивчення мотивованості й семантичної розчленованості похідного слова як ключа до розуміння пропозиційних та ономасіологічних засад у його структурі, що визначають правила інференції значень у похідних різноманітних типів;

4) опис складових похідного слова як *space-builders* і засобів його семантичного профілювання;

5) дослідження словотвірних актів як актів семіозису, що відбуваються в певних прагматичних умовах і доводять необхідність ураховувати при дослідженні похідних слів зв'язки когнітивної науки з семіотикою [6; 5].

Когнітивна інтерпретація словотвірного гнізда виявляє такий механізм

мовного моделювання дійсності, в основі якого перебуває мотивувальна ознака. Когнітивний аналіз словотвірних гнізд тісно пов'язаний із етимологічним дослідженням. Слід зважати на те, що в перебігу історичного розвитку мови можливий гніздовий перерозподіл лексем, коли похідні утворення починають сприйматися мовцями як вершини окремих гнізд. Подібний перерозподіл свідчить про самостійне концептуальне осмислення тієї або іншої мотивувальної ознаки, що її раніше сприймали невіддільно від іншої [4].

Аспекти когнітивної концепції словотворчої мотивації узагальнені О. О. Селівановою. Дослідниця підкреслює, що однією з актуальних проблем сучасного словотвору та теорії номінації є дослідження мотиваційних механізмів, що на вербальному рівні виявляються в структурно-семантичних зв'язках між похідними та твірними одиницями мовної системи, а на когнітивному рівні є способом мовної репрезентації концептуальних реляцій синергетичної системи етносвідомості [12].

Таким чином, когнітивний підхід дозволяє просуватися далі на шляху від описового до пояснювального, інтерпретаційного мовознавства, визначаючи основні закономірності й тенденції мовної еволюції. Як підкреслює Г. М. Наєнко, визначення **причини** (виділено – Г. К.) історичних змін у морфологічній підсистемі мови залишається центральною проблемою в історичній граматиці; поряд із тим важливими є й **механізми** (виділено – Г. К.) морфологічних змін [8, с. 9], що визначають актуальність і перспективу подальших наукових розвідок.

ЛІТЕРАТУРА

1. Ґрещук В. В. Український відприкметниковий словотвір / В. В. Ґрещук. – Івано-Франківськ : Плай, 1995. – 208 с.
2. Ерофеева И. В. Именное словообразование в языке русских летописей : автореф. дис. ... докт. филол. наук: 10.02.01 – русский язык / Ирина Валерьевна Ерофеева; Казанский (Приволжский) федеральный университет. – Казань, 2010. – 20 с.
3. Карпіловська Є. А. Суфіксальна підсистема сучасної української літературної мови: будова та реалізація / Євгенія Анатоліївна Карпіловська. – К. : Інститут мовознавства ім. О. О. Потебні НАН України, 1999. – 298 с.
4. Крючкова О. Ю. Когнитивная лингвистика и словообразование / О. Ю. Крючкова [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://megaling.ulif-com.ua/attachments/article/37/Kruchkova_O.pdf
5. Кубрякова Е. С. Ключевые проблемы когнитивного словообразования / Е. С. Кубрякова [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.unc.edu/depts/seelrc/2002abstracts/kubryakovaturkuabs.pdf>
6. Кубрякова Е. С. Роль словообразования в формировании языковой картины мира / Е. С. Кубрякова // Роль человеческого фактора в языке: Язык и картина мира [отв. ред. Б. А. Серебренников]. – М. : Наука, 1988. – С. 141–172.
7. Мейе А. Введение в сравнительное изучение индоевропейских языков / Антуан Мейе. – М.; Л. : Гос. соц.-экон. изд-во, 1938. – 512 с.
8. Наєнко Г. М. Історична морфологія української мови: Динаміка граматичної форми / Галина Михайлівна Наєнко. – К. : Вид-полігр. центр «Київський університет», 2010. – 136 с.
9. Петрухина Е. В. Когнитивные аспекты изучения производного слова в славянских языках [Електронний ресурс] / Е. В. Петрухина. – Режим доступу: <http://www.seelrc.org/glossos/issues/3/petrukhina.pdf>
10. Позднякова Е. М. Когнитивное словообразование: формирование метаязыка в

рамках метакогнитивных процессов / Е. М. Позднякова [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://cognitiveres.ralk.info/files/kiapdf/volumeV/80-85.pdf>

11. Попова Т. В. Словообразовательная семантика русского глагола в зеркале когнитивной лингвистики / Т. В. Попова // Известия Уральского гос. ун.-та. – 2004. – № 33 : Гуманитарные науки. – Вып. 8: Филология. – С. 12–18. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://proceedings.usu.ru/?base=mag/0033%2801_08-2004%29&xsl=showArticle.xslt&id=a02&doc=../content.jsp

12. Селіванова О. О. Когнітивна концепція словотворчої мотивації / О. О. Селіванова [Електронний ресурс]. – Режим доступу : [selivanova.-net>downloads/Cognityvna conceptsia...](http://selivanova.-net/downloads/Cognityvna_conceptsia...)

13. Штанденко У. М. Відіменний суфіксальний словотвір дієслів у староукраїнській мові XIV–XVIII ст. / Уляна Михайлівна Штанденко. – К. : Інститут української мови НАН України, 2008. – 208 с.

Galina Kocherga

Linguistic anthropocentrism and the theory of language world model as the foundation of research of the historic derivation of the ukrainian language

In the article some theoretical aspects of the interpretation of the word-building in the Ukrainian language as the reflection of the ethnic peculiarities of the linguistic categorization of the world are cleared up. The Ukrainian language, as well as any other language, reflects the specificity of the national mentality, which is unique for every linguistic thinking and the conceptualization of the world.

Key-words: an anthropocentrism, language world model, derivation, word-building motivation, conceptualization, cognitive paradigm, categorization.

Галина Гримашевич

**СИСТЕМА ПРИСЛІВНИКА
В ЖИТОМИРСЬКІЙ АКТОВІЙ КНИЗІ 1635 РОКУ
(ВІДПРИКМЕТНИКОВІ ТА ВІДІМЕННИКОВІ ПРИСЛІВНИКИ)**

У статті проаналізовано адвербіальну систему північноукраїнського ареалу періоду староукраїнської мови на матеріалі пам'ятки офіційно-ділового стилю XVII ст., визначено словотвірні особливості відприкметникових та відіменникових прислівників, простежено їхню еволюцію в поліських говірках.

Ключові слова: прислівник, адвербіальна система, староукраїнська мова, відприкметникові прислівники, відіменникові прислівники.

Прислівник як унікальний клас слів серед самостійних частин мови здавна привертав увагу дослідників як із позиції діяхронії, так і синхронії. Історичний розвиток адвербіативів представлено в дослідженнях, у яких репрезентовано історію формування окремих лексико-семантичних класів прислівників та прислівникової системи загалом. Ґрунтовно проаналізував історію формування й становлення адвербіальної системи української мови від праіндоевропейського періоду В. Німчук [16]; розвиток системи прислівника української мови – І. Чапля [24]; питання кореляції змісту і форми української адвербіальної системи – Г. Ярун [25]. Також у діяхронному плані прислівник на матеріалі різноманітних пам'яток досліджували С. Бевзенко, аналізуючи особливості їхнього словотворення [3], С. Самійленко, коментуючи історичні